

**BOLANING IJTIMOIIY VA SHAXS SIFATIDA SHAKLLANISHIDA
DIALOGIK VA MONOLOGIK NUTQNING AHAMIYATI**

DTPI Maktabgacha ta'lim yo'nalishi

2-bosqich talabasi

Abduraimova Mohichehra Jo'ra qizi

Yuldasheva Nafisa Olimjon qizi

Ergasheva Farangiz Qo'ldoshovna

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolaning ijtimoiy va shaxs sifatida shakllanishi ,nutq rivojlanishining asosiy bosqichlari ,dialogik va monologik nuqtning ahamiyati ,ijtimoiy muhitga moslashish ,bolaning jamiyat bilan aloqasi haqidagi fikr va mulohazalar keng tarzda yoritilgan.

Абстрактный: В данной статье широко освещаются формирование ребенка как социального и личности, основные этапы речевого развития, значение диалогического и монологического момента, адаптация к социальной среде, взаимоотношения ребенка с социумом.

Abstract: This article broadly covers the social and personal formation of a child, the main stages of speech development, the importance of dialogic and monologic points of view, adaptation to the social environment, and the child's relationship with society.

Kalit so'zlar: Monolog, nutq, ijtimoiy muhit, jamiyat, shaxs, muloqot ko'nikmalari,hissiy tushunish ,tarbiya jarayoni,nutq turlari ,tashqi muloqot ,O'zaro tushinish.

Bolaning ijtimoiy shaxs sifatida shakllanishida nutqning roli beqiyosdir. Nutq nafaqat tilning grammatik va leksik jihatlaridan iborat bo'lib, balki bolaning o'zini ifodalash, boshqalar bilan muloqot qilish, fikrlarni tushunish va izhor qilish kabi ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bolaning shaxs sifatida shakllanishida nutqning ikki asosiy turi, ya'ni dialogik va monologik

nutqning o'rni juda katta. Bolaning nutqi kattalar nutqi asosida rivojlanib boradi. nutqning to'g'ri shakllanishi atrofdagilar nutqiga, nutqiy tajribaga, to'g'ri nutq muxiti va ta'lim-tarbiyaga bog'liq. Nutq tug'ma qobiliyat emas, balki xayot davomida bolaning jismoniy va aqliy rivojlanishi bilan bir qatorda shakllanib boradi. nutq buzilishlarini o'rganish, tushunish uchun bola nutqining normal rivojlanish yo'lini, bu jarayonning o'ziga xos xususiyatlarini, nutqning muvaffaqiyatli shakllanishida katta rol o'ynovchi sharoitni bilishi lozim. Bundan tashqari bola nutqining rivojlanish jarayonidagi rivojlanish davrini anik bilish zarur. Bu esa nutqning rivojlanish jarayonidagi u yoki bu kamchiliklarni o'z vaqtida bilish va aniqlash uchun kerak bo'ladi. Masalan, 1 yoshu 4 oylik bola gapirmayapti.

Pedagog bolaning normal rivojlanishida birinchi so'zlar qachon paydo bo'lishina bilsa, u xolda bu bolaning normal yoki nonormal rivojlanayotganini xal qila oladi. Bola nutqining rivojlanish xususiyatlarini bilish, nutq buzilishlariga to'g'ri diagnoz qo'yishi uchun ham zarurdir. Ba'zi mutaxassislar uch yoshli bolaning tovush talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun uni logoped qabuliga yuboradilar. Shu to'g'rimi? Yo'q, albatta. Chunki, nutqi normal rivojlanayotgan bolaga hali bu yoshda ba'zi bir tovushlarni noto'g'ri talaffuz etish xos bo'ladi. Bu ko'rinish fiziologik dislaliya deb atalib, bu yoshdagi bolalarda artikulyatsiya apparatining hali yetarli darajada shakllanmaganligini bildiradi. nutq kamchiliklarini bartaraf etishda to'g'ri va aniq tarbiyaviy-tuzatish ish rejasinin tuzish uchun bola nutqining rivojlanish qonuniyatlarinin yana bir karra bilish zarur xisoblanadi.

Mualliflar bola nutqining shakllanish davrlarini turlicha ko'rsatadilar, ularni har-xil nomlaydilar va har birining yosh chegaralarini turlicha ifodalaydilar. G. L. Rozengrad-Pupko bolada nutq rivojlanishni 2 davrga ajratadi: 1. Tayyorlov davri. (2 yoshgacha bo'lgan davr) 2. nutqning mustaqil shakllanish davri. A.N. Leontev bola nutqining shakllanishini 4 davrga bo'lib ko'rsatadi:

Tayyorgarlik davri- 1 yoshgacha.

Bog'chagacha bo'lgan davr- 3yoshgacha.

Maktabgacha bo'lgan davr- 7 yoshgacha.

Maktab davri.

Bu davrlarning to'liq tavsifi ustida to'xtalib o'tamiz. Shunday qilib,

Birinchi davr-tayyorgarlik davri.

Bola tug'ilgan daqiqadan boshlab ovoz chiqaradi. Bu ovoz qichqiriq va yig'idan iborat bo'ladi. To'g'ri, bu ovoz odam nutqidan uzoq. Lekin, ana shu qichqiriq va yig'i nutq apparatining 3 bo'limini (nafas olish, ovoz xosil bo'lish, artikulyatsion) rivojlanishda katta rol o'ynaydi. Ikki hafta o'tgach, bola gapirayotgan odamning ovoziga e'tibor bera boshlaydi. Unga gapirayotganda quloq soladi, yig'lashdan to'xtaydi.

Bir oyligining oxiriga borib, uni mayin qo'shiq (ALLA) ostida tinchlantirish mumkin bo'lib qoladi. Keyinchalik u boshini gapirayotgan odam tomonga buradi yoki uni ko'zlari bilan kuzatadi. Tez kunda bola intonatsiyaga e'tibor bera boshlaydi: mayin gapirganda tinchlanadi, keskin intonatsiyaga yiglaydi. Ikki oylik atrofida gu-gulash, uch oylikning boshida bug'inlarning talaffuzi paydo bo'ladi.(aga-aga, ta-ta, ba-ba va boshqadar)

Bunda tovushlar birikmasi aniq artikulyatsiya qilinmaydi. Bola besh oyligida tovushlarni eshitadi. Atrofdagilarning lablari artikulyatsion harakatini ko'rib, unga taqlid qilishga harakat qiladi. Bolaning qandaydir aniq harakatlarni ko'p marotaba takrorlashi harakat ko'nikmasining mustaxkamlanishiga olib keladi. Olti oyligidan boshlab bola taqlid qilish orqali ba'zi bug'inlarni talaffuz eta boshlaydi: na-na-na, be-be-be, da-da-da, pa-pa-pa va boshqalar. Keyinchalik bola taqlid qilish orqali nutqning xilma-xil elementlarini asta-sekin o'zlashtira boshlaydi. Bunda bola nafaqat fonemalarni, balki nutqning sur'at, ritm, ton, musiqaviyligi, ifodaliligini o'zlashtiradi.

Ikkinchi yarim yillikda bola ba'zi bir tovushlar birikmasini idrok qila boshlaydi va ularni predmetlar yoki harakatlar bilan bog'laydi. (bu, ma, bey).Bola yetti - to'qqiz oyligida kattalar ketidan turli xil bo'g'inlarni qaytara boshlaydi. O'n – o'n bir oyligida so'zlarning o'ziga reaksiya paydo bo'la boshlaydi. (vaziyat va gapirayotgan kishining intonatsiyasidan qat'iy nazar) Bu vaqtda bola nutqi shakllanayotgan shart-sharoitlar muxim ahamiyat kasb eta boshlaydi.(kattalarning

to'g'ri nutqi va kattalarga taqlid qilish va xakozolar). Bola xayotining birinchi yilining oxiriga kelib unda nutqiy aloqada bo'lish extiyoji o'sib boradi. U bir nimani olishni, so'rashni aytishni xoxlaydi. Bu extiyoj bolaning butun faoliyatida ishtirok etadi va unda aktiv nutqning paydo bo'lishini belgilab beradi. Bir yoshning oxiridan boshlab bolada aktiv nutq rivojlana boshlaydi. Birinchi so'zlar paydo bo'ladi.

Ikkinchi davr-bog'chagacha bo'lgan davr.(1yoshdan 3 yoshgacha) Bolada birinchi so'zlar paydo bo'lgandan so'ng tayorlov davri tugab aktiv nutqni egallash davri boshlanadi. Bu vaqtda bola atrofdagilar artikulliyatsiyasiga e'tibor beradi. U gapirayotganlar orqasidan so'zlarni ko'p marotaba takrorlaydi va o'zi ham so'zlarni talaffuz qiladi. Talaffuz vaqtida bola ba'zi tovushlarni noto'g'ri talqin etadi, o'rnini almashtiradi yoki o'z nutqida qo'llamaydi. Bu vaqtda bola bir so'z yoki tovushlar birikmasi bilan predmetni ham, iltimosni ham, xis-tuyg'uni ham ifodalashi mumkin. Bola xayotining 2-3 yiliga kelib, uning lug'at boyligi sezilarli darajada boyib boradi. Shuni ta'kidlash kerakki, ko'pgina xilma-xil tadqiqotchilar bola so'z boyligining o'sib borishida turli raqamli ma'lumotlarni ko'rsatadilar. Eng keng tarqalgan ma'lumotga ko'ra, bolalarning lug'at boyligini bog'chagacha bo'lgan davrda o'sishi quyidagi raqamlarni ko'rsatadi:

1 yoshu 6 oyda 10-15 ta, 2 yoshning og'iriga kelib 300 ta, 3 yoshda 1000 ta so'z. Bola xayotining uchinchi yiliga kelib, nutqning grammatik tomoni shakllana boshlaydi. Avval bola o'z xoxishi va iltimoslarini har bir so'z bilan ifodalaydi. Keyinchalik 1-2 ta so'zdan iborat sodda jumlar paydo bo'la boshlaydi.

Uchinchi davr- maktabgacha bo'lgan davr. (3 yoshdan 6 yoshgacha).

Maktabgacha bo'lgan davrda bolalar birinchi navbatda artikulyatsion jixatidan oson talaffuz etiladigan: lab-til undoshlari (p, b, m, f, v) va boshqalarni o'rgana boshlaydilar. Artikulyatsion jixatidan talaffuz etish qiyin bo'lgan: shivirlovchi, sirg'aluvchi (s, z, sh, j, ch) va sonor (r, l) til orqa (k, g) tovushlarni talaffuzini egallashga qiynaladilar. Shuning uchun bolalar bu tovushlarni nutqda noto'g'ri qo'llaydilar yoki talaffuz etmaydilar. 3-7 yoshgacha bo'lgan davrda bolalarda eshitish malakalari rivojlanib boradi, bu esa bolaning o'zi talaffuzini nazorat qilishga imkoniyat yaratadi. Ba'zi xollarda bolalar o'z kamchiligini

to'g'rilaydilar. Ularda fonematik idrok shakllanib boradi.

Bu davrda lug'at boyligining o'sishi davom etadi. Bolaning 4-6 yoshida uning aktiv lug'ati 3000-4000 ta so'zgacha yetadi. Lug'at boyligi o'sib borishi bilan birgalikda nutqning grammatik tomoni ham rivojlanib boradi. Bola xayotining 4-yiliga kelib, ular o'z nutqlarida sodda va murakkab gaplarni qo'llay boshlaydilar. 5 yoshga kelib esa qo'shma gaplardan erkin foydalana oladilar. 5 yoshli bolalar qo'shimcha savollarsiz xikoya va ertaklarni aytib berish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Bu davrda fonematik idrok sezilarli darajada rivojlanadi.

Bola avval unli va undoshlarni, so'ng sonor, shovqinli va sirg'aluvchi tovushlarni ajrata boshlaydi. Normada 4 yoshli bola barcha tovushlarni ajrata olishi, unda fonematik idrok shakllangan bo'lishi lozim. Bu vaktga kelib, tovushlarni to'g'ri talaffuz o'zining shakllanishi tugallanadi va bola har tomonlama to'g'ri aniq gapira oladi.

To'rtinchi davr-maktab davri (7 yoshdan 17 yoshgacha). Bu davrning o'ziga xos tomoni shundaki, bolalar nutqining rivojlanishi oldingi davrlarga nisbatan ongli ravishda ro'y beradi. Bu davrda bolalar tovushlar analizi, nutqning grammatik qonuniyatlarini egallaydilar. Bu davrda nutqning yangi turi yozma nutq yetakchi rol o'ynaydi. Grammatik qonstruksiyalar ham murakkablashib boradi, chunki, agar, kachonki kabi bog'lovchilarni ishlata boshlaydilar. Bu bolaning tafakkur jarayonlari murakkablashib borayotganligini va bu nutqda o'z ifodasini topayotganligini ko'rsatadi. Bola nutqining rivojlanish jarayoni o'z vaqtida to'g'ri kechishi uchun maxsus sharoitlar zarurdir. Buning uchun: bola ruxiy va jismoniy jixatidan sog' bo'lishi, normal aqliy qobiliyatga ega bo'lishi normal eshitish va ko'rishi, yetarli darajada ruxiy aktivlikka ega bo'lishi, gaplashish extiyojiga ega bo'lishi, to'g'ri nutq muxitiga ega bo'lishi lozim.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, Bolada nutqning normal rivojlanishi, unga doimo yangi tushunchalarni o'zlashtirib olishga, tevarak-atrof xaqidagi bilim va tasavvurlarini kengaytirishga imkoniyat yaratadi. Shunday qilib, nutq, uning rivojlanishi tafakkurning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini o'qitish"

Muallif: G'.Yo. Yo'ldosheva

Nashr yili: 2006

2. "Nutq o'qitishning nazariy asoslari"

Muallif: A.X. Qurbonova

Nashr yili: 2010

3. "Maktabgacha ta'limda nutq o'qitish metodikasi"

Muallif: D.X. Xolbekova

Nashr yili: 2018

4. "Nutq madaniyati va uni o'qitish metodikasi"

Muallif: H. Qayumov

Nashr yili: 1998

5. "Boshlang'ich sinflarda o'qitish va nutq o'qitish"

Muallif: A. Mahmudov

Nashr yili: 2003